

Μακεδονικά

Τόμ. 27, Αρ. 1 (1989)

Μέτρα και αντίμετρα μετά την ελληνοτουρκική Σύμβαση της Ανταλλαγής

Στάθης Πελαγίδης

doi: [10.12681/makedonika.95](https://doi.org/10.12681/makedonika.95)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πελαγίδης Σ. (1989). Μέτρα και αντίμετρα μετά την ελληνοτουρκική Σύμβαση της Ανταλλαγής. *Μακεδονικά*, 27(1), 121-143. <https://doi.org/10.12681/makedonika.95>

ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΡΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Όπως είναι γνωστό, με τη Σύμβαση της 30 Ιαν. 1923 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αποφασίζεται η υποχρεωτική ανταλλαγή¹ των αντίστοιχων πληθυσμών και ρυθμίζονται θέματα που αφορούν την ανταλλακτική διαδικασία.

Με το άρθρο όμως 2 της ίδιας Σύμβασης είχαν εξαιρεθεί² από την ανταλλαγή οι Μουσουλμάνοι της Δυτ. Θράκης και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης. Παράλληλα προβλέφτηκε, ώστε οι πληθυσμοί αυτοί να έχουν διεθνή προστασία. Έτσι, τα μειονοτικά τους δικαιώματα προστατεύονται με το άρθρο 16 της ίδιας Σύμβασης και κατοχυρώνονται διεθνώς με τα άρθρα 37-44 της Συνθήκης της Λωζάνης³.

Ειδικότερα, μάλιστα, για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη, το άρθρο 37 ορίζει:

«Ουδείς εσωτερικός τουρκικός νόμος, κανονισμός ή πράξις επίση-

---

Αρχειακές και βιβλιογραφικές παραπομπές. Βραχυγραφίες: 1) ΜΕΑΠ: Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, 2) ΕΑΠ: Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, 3) Η. Μ. Κοζάνης: «Χώ Μακεδονίας» Κοζάνης (εφημ.)

1. Κατά το άρθρο 3, «μετανάστες» (ανταλλάξιμοι) θεωρούνται: α) όσοι Έλληνες ή Μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την Τουρκία ή την Ελλάδα, αντίστοιχα, από τις 18 Οκτωβρίου 1912 κ.ε., β) όσοι Έλληνες ή Τούρκοι παρέμεναν στην Τουρκία ή στην Ελλάδα μέχρι την ημερομηνία της Σύμβασης.

Υπουργείο Εξωτερικών, Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών (υπογραφείσα εν Λωζάνη τη 30 Ιανουαρίου 1923), εν Αθήναις 1923, σ. 4. Η σύμβαση περιλαμβάνει συνολικά 19 άρθρα.

2. Κατά το άρθρο 2, εξαιρούνται από την ανταλλαγή: α) οι Έλληνες που ήταν εγκαταστημένοι στην περιφέρεια της Νομαρχίας Κωνσταντινούπολης (όπως ορίστηκε με το νόμο του 1912) πριν από τις 30 Οκτ. 1918, β) οι Μουσουλμάνοι που ήταν εγκαταστημένοι στην περιοχή ανατολικά της μεθόριου που καθορίστηκε με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913)—δηλ. ανατολικά του Νέστου—πριν από την παραπάνω χρονολογία. Βλ. Υπουργείου Εξωτερικών, Σύμβασις περί ανταλλαγής κ.λ., σ. 3.

3. Άλλο ελληνοτουρκική σύμβαση για την ανταλλαγή κι άλλο Συνθήκη της Λωζάνης. Η πρώτη είναι ένα μέρος της δεύτερης, με την οποία καλύπτονται και άλλα θέματα: Αν. Θράκη, Δωδεκάνησα, Κύπρος, Στενά, Αρμενία, Κουρδιστάν κ.λ. Για την κατοχύρωση του άρθρου 37, βλ. Α.Υ.Ε.Φ. 1929/Β/61, ο «Σύνδεσμος μη Ανταλλαξιμών Κωνσταντινουπολιτών Κτηματιών Τουρκίας» προς τον πρωθυπουργό της Ελλάδας, Αθήνα, 22 Ιουνίου 1929.

μος δύνανται εν τω παρόντι και μέλλοντι να κατισχύσωσι των δια των άρθρων 38-44 απονεμομένων τη μειονότητι δικαιωμάτων, ων η τήρησις κηρύσσεται διεθνούς συμφέροντος και των οποίων η μεταβολή ή διαρρυθμισις μόνον δι' αποφάσεως του Συμβουλίου της Κ.Τ.Ε. είναι νομίμως εφικτή».

Με την εργασία αυτή φιλοδοξούμε να δώσουμε μια εικόνα από τα μέτρα που θεσπίστηκαν στη μια και στην άλλη πλευρά—Ελλάδα και Τουρκία— και από την κατάσταση που, αντίστοιχα, διαμορφώθηκε ως προς τους ανταλλάξιμους και μή ανταλλάξιμους Μουσουλμάνους και Έλληνες, αμέσως μετά τη Σύμβαση της Ανταλλαγής.

Τα στοιχεία που προσκομίζω προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από τα Α.Υ.Ε. (Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών).

1922-1923: Η θέση της Ελλάδας

Πρέπει να πούμε ότι τα θέματα που εξετάζουμε είναι στενά συνυφασμένα με ορισμένους γενικότερους και ειδικότερους παράγοντες. Και, πρώτα-πρώτα, η διπλωματική θέση της χώρας μας εμφανίζεται σοβαρά εξασθενημένη, μετά τη μικρασιατική καταστροφή, και δεν παρέχει τα αναγκαία ερείσματα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των παράλογων απαιτήσεων της Άγκυρας. Ηθικά καταπονημένη και υλικά εξαντλημένη η Ελλάδα, ήταν πολύ δύσκολο να εξασφαλίσει κάποια υποστήριξη από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Από την άλλη, το γεγονός ότι η Νέα Τουρκία του Κεμάλ εξελίχτηκε σε παράγοντα αποφασιστικής σημασίας για την εξισορρόπηση των αντίροπων δυνάμεων γύρω από τη νευραλγική ζώνη των Στενών και πάνω στο επίμαχο πρόβλημα της πρόσβασης στη Μέση Ανατολή, είχε ως αποτέλεσμα να καταστήσει τους πρώην συμμάχους μας ιδιαίτερα ευάλωτους στις τουρκικές πιέσεις¹.

Έπειτα, την εσωτερική μας κατάσταση σημαδεύει ο αγώνας και η αγωνία εκκαθάρισης μιας βεβαρυμένης κληρονομιάς. Έπρεπε να σωθεί η Ανατ. Θράκη, να ανορθωθούν τα οικονομικά, να ανασυγκροτηθεί το στράτευμα, ν' αντιμετωπιστούν οι υπερφίαλες τουρκικές αξιώσεις, ν' αποκατασταθούν οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, να καταλογιστούν οι ευθύνες για τη μικρασιατική καταστροφή, να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ομαλού πολιτικού βίου, να διενεργηθούν ελεύθερες εκλογές,

1. Κ. Σ β ο λ ο π ο υ λ ο υ, Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 1981, 12-13.

να επέλθει η ενότητα του έθνους που, από το 1915, εμφανίζεται διχασμένο¹.

Έργο δύσκολο και επίπονο. Βέβαια, με τις εκλογές του Δεκεμβρίου 1923 και με την κατάργηση της βασιλείας (Άνοιξη του 1924), δημιουργούνται ευνοϊκές συνθήκες για ομαλοποίηση του πολιτικού βίου, υιοθέτηση κάποιων προγραμμάτων και ενίσχυση της διπλωματικής θέσης της χώρας. Όμως, η πρόωγη διάσπαση της βενιζελικής παράταξης και οι απανωτές κυβερνητικές αλλαγές (μέσα στο 1924 άλλαξαν 5 κυβερνήσεις), λειτούργησαν ανασταλτικά προς κάθε κατεύθυνση. Πολύ περισσότερο ως προς το θέμα μας. Κι αυτό, γιατί κάθε κυβερνητική αλλαγή σήμαινε, πέρα από οποιαδήποτε διαφοροποίηση στην προσφυγική πολιτική, και κάποια σίγουρη μεταβολή (μετάθεση ή αντικατάσταση) στο επιτελικό και υπαλληλικό προσωπικό των εποικιστικών υπηρεσιών. Ήταν επόμενο ότι η ρευστότητα αυτής της κατάστασης βραχυκύκλωνε, κάθε φορά, την υπόθεση της ανταλλαγής και της προσφυγιάς. Αντίθετα, στις αντίστοιχες τουρκικές υπηρεσίες τα πάντα παρέμειναν, όπως αρχικά προσδιορίστηκαν.

a. Μέτρα για τους ανταλλάξιμους Μουσουλμάνους

Οι ελληνικές κυβερνήσεις² της περιόδου 1923-1925 έκαναν το παν, ώστε να εφαρμοστούν οι διατάξεις της Σύμβασης για τους 350.0000, περίπου, ανταλλάξιμους³ Μουσουλμάνους.

Ήδη από το 1923 το ελληνικό δημόσιο άρχισε τη διαδικασία καταγραφής και καταμέτρησης όλων των αστικών και αγροτικών μουσουλμανικών κτημάτων. Άλλωστε, κατά το άρθρο 14 της Σύμβασης, οι εγκαταλειμμένες περιουσίες περιέρχονται στη δικαιοδοσία της χώρας, στο έδαφος της οποίας ανήκουν. Θα έπρεπε όμως να είχε παραδοθεί προηγουμένως η οριστική τους εκτίμηση και να είχε παραδοθεί στους ιδιοκτήτες σχετική δήλωση⁴. Η καταμέτρηση έγινε με στόχο να προστατευτούν από τους άρπαγες και καιροσκόπους τα εγκαταλειμμένα ακίνητα, αλλά και για να γίνει σωστά η ποσοτική και ποιοτική τους εκτίμηση, αν και

1. Γ. Δ α φ ν ή, Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940, τόμ. Α', Αθήνα, Ίκαρος, 1955, σ. 9.

2. Από το 1924 ως το 1928 η χώρα μας κυβερνήθηκε από 10 συνολικά κυβερνήσεις: Βενιζέλου, Καφαντάρη, Παπαναστασίου, Σοφούλη, Μιχαλακοπούλου, Πάγκαλου, Κονδύλη, Ζαΐμη (ευρέος συνασπισμού), Ζαΐμη (περιορισμένου συνασπισμού), Βενιζέλου.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/12.

4. Α.Υ.Ε. Φ. 1927/Β/61, έγγρ. του Υπουργείου Γεωργίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 14 Οκτ. 1927.

αρκετά καλλιεργούνταν ήδη από ντόπιους¹, εν όψει της διανομής τους στους πρόσφυγες, αλλά και της αντικειμενικής αποζημίωσης των ιδιοκτητών Μουσουλμάνων².

Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι άφησαν συνολικά 6.567 αστικά ακίνητα (σπίτια, μαγαζιά κ.ά.) και 1.940.896 Β. στρέμματα αγροτικής έκτασης³. Η αξία τους, κατά τις εκτιμήσεις των μεικτών ελληνοτουρκικών συνεργειών (μέχρι και Δεκέμβρη 1928), ανέρχεται σε 991.447 χρυσές λίρες Τουρκίας, έναντι 1.074.413 χ.λ.τ. της αξίας των κτημάτων που άφησαν οι Έλληνες στην Τουρκία⁴.

Αλλά και ως προς τα κινητά οι ρυθμίσεις ήταν πολύ ευνοϊκές. Κατά το άρθρο 8 της Σύμβασης⁵, οι ανταλλάξιμοι, Έλληνες ή Τούρκοι, ήταν ελεύθεροι να πάρουν μαζί τους και να μεταφέρουν όλη την κινητή τους περιουσία, χωρίς υποχρέωση καταβολής εισαγωγικού ή εξαγωγικού φόρου. Αν όμως έπαιρναν ένα μόνο μέρος, το υπόλοιπο που θα άφηναν δεν μπορούσαν να το πουλήσουν ή να το διαθέσουν, όπως ήθελαν. Απλούστατα, θα το άφηναν στο κράτος, απ' όπου αναχωρούσαν, για να αποζημιωθούν σύμφωνα με την προβλεπόμενη από το ίδιο άρθρο διαδικασία. Πράγματι, για να περιοριστούμε στη Μακεδονία, το Σεπτέμβρη του 1923

1. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/16/73, έγγρ. Υπουργείου Γεωργίας, Αθήνα, 16 Νοέμβρη 1923.

2. Κατά το άρθρο 14 της Σύμβασης Ανταλλαγής, «ο μετανάστης δικαιούται κατ' αρχήν να λάβει εν τη χώρα, ένθα μεταναστεύει και δια τα ποσά, ότινα τω οφείλονται, περιουσιαν ίσης αξίας και της αυτής φύσεως, οία η παρ' αυτού εγκαταλειφθείσα». Βλ. Σύμβασις κ.λ., σελ. 9.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α5/VI/12. Οι σχετικοί πίνακες δίνουν ξεχωριστά στοιχεία κατά κατηγορία και εφοριακές περιφέρειες. Κατά την εκτίμηση του Υπουργείου Εξωτερικών, τα στρέμματα ανέρχονται σε 2.250.000. Βλ. Α.Υ.Ε. 1922-1923/ΚΤΕ/ΑΠ/20/70, έγγρ. Υπουργείου Εξωτερικών προς την ελληνική αντιπροσωπεία της Κ.Τ.Ε., Αθήνα, 3 Δεκ. 1922, αρ. πρωτ. 14087. Να σημειωθεί εδώ ότι τα σουλτανικά κτήματα δεν υπάρχουν στις περι ανταλλαγής διατάξεις και δεν περιλαμβάνονται στους εν λόγω πίνακες.

Α.Υ.Ε. Φ. 1927/β/61, έγγρ. β' εκτιμητικής επιτροπής της ΜΕΑΠ προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Λάρισα, 6 Νοέμβρη 1927. Έτσι, κάποιες ενέργειες των κληρονόμων του πρώην σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ για διεκδίκηση ιδιωτικής του ιδιοκτησίας στην Ελλάδα, με δικηγόρο τον πρώην πρόεδρο της γαλλικής δημοκρατίας Millerand, δε φέρνουν αποτέλεσμα.

Α.Υ.Ε. Φ. 1926/Γ/68/IV, έγγρ. της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, Παρίσι, 3 Δεκ. 1926, αρ. πρωτ. 4196.

4. Α.Υ.Ε. Φ. 1929/Β/61 «Καταλήψεις κτημάτων Ελλήνων εν Τουρκία και Τούρκων εν Ελλάδι», έγγρ. του Υπουργείου Εξωτερικών προς τη Γερουσία των Ελλήνων, Αθήνα, 23 Ιουλ. 1929, αρ. πρωτ. 7794.

5. Βλ. Σύμβασις κ.λ., σελ. 5-6.

στέλνεται διαταγή του Γ' Σ. Στρατού, από το στρατηγό Οθωναίο, στους νομάρχες Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Φλώρινας και Κοζάνης, με την εντολή να προβλέψουν, ώστε να μὴν μπορούν οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι να πουλούν ή να διαθέτουν σὲ τρίτους: αροτριώντα ζῶα, ἐπίπλα, σκευή, κάρα, αραμπάδες, σούστες¹.

Ὡστόσο, με την υπ' αρ. 30667/1923 ἀπόφαση του Προέδρου της Κυβέρνησης παραβιάζεται το νόημα αὐτοῦ του ἀρθρου προς ὄφελος των Μουσουλμάνων: Αἴρονται ὅλοι οι περιορισμοὶ ὡς προς την ελεύθερη πώληση και διάθεση της κινητῆς τους περιουσίας. Η Γενικὴ Διεύθυνση Εποικισμοῦ Μακεδονίας αναγκάζεται να παρέμβει και να υπενθυμίσει τη σωστὴ ερμηνεία του ἀρθρου, για να προκύψει και το πρακτικὸ ὄφελος της διανομῆς αὐτῆς της περιουσίας στους αναμενόμενους πρόσφυγες², ἀλλὰ δεν επανέρχεται ἡ προηγούμενη τακτικὴ. Πέρα ἀπ' αὐτό, οι Μουσουλμάνοι στις δηλώσεις τους για ἀποζημίωση περιλάμβαναν και ζῶα που οι ἴδιοι πούλησαν ἢ, ἀπὸ υπαιτιότητά τους, χάθηκαν³. Ἀκόμη, εἶχαν το δικαίωμα να νοικιάσουν την ἀκίνητη αγροτικὴ και αστικὴ περιουσία τους ὡς την ἡμέρα της ἀναχώρησής τους και να ἀπαιτήσουν την ἀμεση ἀποζημίωση ἢ ἐπιστροφή των ἐπιταγμένων κτημάτων τους που δόθηκαν σὲ πρόσφυγες⁴. Ἀν, ὠστόσο, ἤθελαν να πάρουν μαζί τους ὅλη την κινητὴ περιουσία, θα συναντούσαν ἀσπληροὺς περιορισμοὺς στην Τουρκία. Κατὰ τον «Κανονισμὸ ἐγκατάστασης προσφύγων», που ἐνέκρινε ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση, κάθε ανταλλάξιμος Μουσουλμάνος μπορούσε να μεταφέρει το πολὺ μέχρι 100 κιλά βάρους ἀποσκευῶν, ἐνὸς και ἡ πιο πολυμελῆς οἰκογένεια δεν εἶχε το δικαίωμα να κουβαλήσει πάνω ἀπὸ 500 κιλά⁵.

Ἀλλὰ και ὅλη ἡ διαδικασία ἀναχώρησης των Μουσουλμάνων για την Τουρκία ἐγίνε με καλὰ μελετημένο χρονοδιάγραμμα και σύμφωνα με τα κοινωνικὰ μέτρα που πρόβλεπε ἡ Σύμβαση της Ανταλλαγῆς (άρθρα 15-16). Προηγήθηκε, βέβαια, ὁ κλιμακωμένος σχεδιασμὸς του ὅλου προβλήματος ἀπὸ τὴ ΜΕΑΠ, ἀλλὰ χωρὶς τὴ συμβολὴ της Διοίκησης, στο στάδιο της ἐκτέλεσης, θα εἶχαμε και ἐδὼ την οδύσσεια και την τρα-

1. Η. Μ. Κοζάνης, 23/9/1923 και 7/10/1923.

2. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Κ.Τ.Ε./ΑΠ/4/10, ἔγγρ. της Γενικῆς Διεύθυνσης Εποικισμοῦ Μακεδονίας προς το Υπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, Θεσσαλονίκη, 29 Οκτ. 1923, αρ. πρωτ. 26642.

3. Η. Μ. Κοζάνης, 11 Φεβρ. 1924.

4. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/14/17, Ἀπόφαση ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, Ἀθήνα, 12 Νοέμβρη 1923.

5. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/7, δημοσίευμα της εφημερίδας «Βαταν» Κωνσταντινούπολης, 1 Αυγούστου 1923.

γωδία των Ελλήνων ανταλλάξιμων, μέχρις ότου αναχωρήσουν για την Ελλάδα. Πράγματι, μετά τη σύσταση των μικτών υποεπιτροπών¹ και την εγκατάστασή τους σε περιοχές με ανταλλάξιμους πληθυσμούς, η ΜΕΑΠ προγραμματίσε την ανταλλαγή σε τοπικό², αλλά και σε γενικό επίπεδο. Έτσι η εκκένωση των περιοχών κλιμακώθηκε: μέχρι τον Ιούλιο του 1924 για τους Μουσουλμάνους, ως το Σεπτ. του ίδιου χρόνου για τους Έλληνες³.

Για να φτάσει όμως στην πράξη αυτός ο προγραμματισμός, χρειάστηκε να κινητοποιηθεί όλος ο κρατικός μηχανισμός. Άλλωστε, η οργάνωση της μεταφοράς και προώθησης τόσων χιλιάδων ανθρώπων ήταν πολύ σύνθετη υπόθεση. Αρχίζε από την έγκαιρη ενημέρωση για το χρόνο αναχώρησης, τη σχετική προετοιμασία, το δρομολόγιο πορείας, τους ενδιαμέσους σταθμούς και τα λιμάνια, απ' όπου θα αναχωρούσαν⁴. Προχωρούσε στην εξασφάλιση των μέσων μεταφοράς και διατροφής των ανταλλάξιμων⁵ και στη λήψη των προβλεπόμενων μέτρων ασφάλειας⁶. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο οι σχετικές διαταγές των αρμόδιων υπηρεσιών απαιτούν προσεγμένη συμπεριφορά και πιστή εκτέλεση των οδηγιών της ΜΕΑΠ, για να μη δημιουργηθούν προβλήματα και ακουστούν παράπονα⁷.

1. Α.Υ.Ε. Φ. 1926/Γ68/Ι, έγγρ. της ΜΕΑΠ προς τον πρωθυπουργό της Ελλάδας, Αθήνα, 29 Δεκ. 1923, αρ. πρωτ. 852.

2. Α.Υ.Ε. Φ. 1926/Γ68/Ι, εγκύκλιοι της ΜΕΑΠ προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας για εκκένωση της Δυτ. Μακεδονίας και Θεσσαλίας από τους Μουσουλμάνους προ την 1η Μάη 1924, Αθήνα, 16 Φεβρ. 1924, αρ. πρωτ. 1067, και 27 Φεβρ. 1924, αρ. πρωτ. 1307. Επίσης, άλλη εγκύκλιος για εκκένωση των περιοχών Λαγκαδά Ποροίων, Κατερίνης, Ιωαννίνων και Πρέβεζας, Αθήνα, 23 Απριλ. 1924, αρ. πρωτ. 2579.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1926/Γ68/Ι, εγκύκλ. ΜΕΑΠ προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, Αθήνα, 13 Μάη 1924. Συγκεκριμένα, προγραμματίστηκε να αναχωρήσουν από την Ελλάδα και την Τουρκία αντίστοιχα:

<i>Μήνας</i>	<i>Τούρκοι</i>	<i>Έλληνες</i>
Μάης 1924	61.323	21.000
Ιούν. 1924	42.204	25.000
Ιούλ. 1924	44.890	25.000
Αύγ. 1924	—	25.000
Σεπτ. 1924	—	25.000

Στο συνολικό αυτό σχεδιασμό σημειώνεται και ο τόπος προέλευσης των ανταλλάξιμων πληθυσμών.

4. Βλ. Σύμβασις κ.λ., άρθρ. 16, σ. 10.

5. Σύμβασις κ.λ., άρθρ. 8 και 15.

6. Σύμβασις κ.λ., άρθρ. 12, σ. 8.

7. Ενδεικτικά σημειώνουμε τις διαταγές του Υπουργείου Εξωτερικών: α) προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Νομαρχία Κο-

Για να περιοριστούμε στη Δυτ. Μακεδονία¹, η μεταφορά των Μουσουλμάνων οργανώθηκε ως εξής:

1) Με ευθύνη των μικτών υποεπιτροπών Κοζάνης και Πτολεμαΐδας, οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί όλης της Δυτικής Μακεδονίας θα κατευθύνονταν από τις περιοχές τους προς τους σιδηροδρομικούς σταθμούς Αμυνταίου και Βέροιας. Επειδή όμως η απόσταση ως εκεί ήταν αρκετά μεγάλη και η πορεία κουραστική, σε κάθε 250 χιλιόμετρο θα μπορούσαν να ξεκουραστούν σε ειδικά καταλύματα ανάπαυσης.

2) Από το Αμύνταιο και τη Βέροια θα μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη με τρένα που θα εκτελούσαν συχνά δρομολόγια. Κανονίστηκε να μεταφερθούν, κάθε φορά, γύρω στα 450 άτομα και 12 τόνοι αποσκευών.

3) Από τη Θεσσαλονίκη θα αναχωρούσαν για την Τουρκία με πλοία της τουρκικής κυβέρνησης.

Η οργάνωση εκτελέστηκε, όπως προγραμματίστηκε, και, σύμφωνα με στοιχεία που έδωσε, με τη λήξη της αποστολής του, ο πρόεδρος της μικτής υποεπιτροπής Κοζάνης Κωνστάν Φαν Λύνδεν, από τη Μακεδονία και Θεσσαλία αναχώρησαν, μέσα στο 1924, 111.000 Μουσουλμάνοι². Να σημειωθεί εδώ ότι, οποιαδήποτε απαίτηση Έλληνα από ανταλλάξιμο Μουσουλμάνο, έπρεπε, για να δικαιωθεί, να στηρίζεται σε συγκεκριμένα στοιχεία. Το Υπουργείο Γεωργίας καλούσε τους ενδιαφερόμενους να υποβάλουν: α) δηλώσεις για το είδος και το ποσό της απαίτησης, β) τους

ζάνης και Νομαρχία Πέλλας, με θέμα την αναχώρηση των Μουσουλμάνων από τις περιοχές Ανασελίτσας, Καστοριάς, Γρεβενών, Σερβίων, Θεσσαλίας και Ελασσόνας, Αθήνα, 16 Μαρτ. 1924, αρ. πρωτ. 7551, β) προς τον υποδιοικητή Καϊλαριών (Πτολεμαΐδας), με θέμα τα μέτρα που πρέπει να παρθούν, ώστε ν' αποφευχθεί η υπερβολική σύμπτυξη των Μουσουλμάνων κατά την αναχώρηση. Επίσης: να παρασχεθεί κάθε βοήθεια, ακόμη και ημερήσιο επίδομα, στην οικογένεια Τζεμάλ Μπέη, Αθήνα, αρ. πρωτ. 387. γ) Προς το γενικό διοικητή Θεσσαλονίκης, σχετικά με τη σύσταση και δικαιοδοσία των μικτών υποεπιτροπών ανταλλαγής στην Κοζάνη και στην Πτολεμαΐδα, Αθήνα, αρ. πρωτ. 388, δ) προς το νομάρχη Κοζάνης για το παραπάνω θέμα, Αθήνα, 9 Ιαν. 1924, ε) προς τα υπουργεία Υγιεινής, Γεωργίας και την ΕΑΠ, με θέμα το σχέδιο εκκένωσης που εκπόνησε η ΜΕΑΠ για την Ελλάδα και την Τουρκία, Αθήνα, 19 Μάη 1924, αρ. πρωτ. 16856, στ) Προς τη Γενική Διοίκηση Θράκης, σχετικά με τη σύσταση και δικαιοδοσία της μικτής υποεπιτροπής ανταλλαγής στην Κομοτηνή, Αθήνα, 9 Ιαν. 1924, αρ. πρωτ. 340. Όλα τα παραπάνω έγγραφα βρίσκονται στο Φάκ. των Α.Υ.Ε. 1926/Γ/68/1.

1. Η. Μ. Κοζάνης, 17 Μαρτ. 1924.

2. Η. Μ. Κοζάνης, 7 Σεπτ. 1924. Στον αριθμό αυτό δε συμπεριλαμβάνονται και αρκετοί που έφυγαν σαν κύριοι, με κανονικά διαβατήρια, στο β' μισό του 1923, πριν αναλάβει την ευθύνη της ανταλλαγής η ΜΕΑΠ (από Νοέμ. 1923, κ.ε.). Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/19, 19 και 20, όπου και η σχετική αλληλογραφία.

αποδεικτικούς τίτλους, γ) τις μέχρι τώρα ενέργειες¹. Έτσι, ελάχιστες ήταν οι αυθαίρετες κατασχέσεις, αλλά και αυτές τελικά στιγματίστηκαν².

Μουσουλμάνοι μη υπαγόμενοι στην ανταλλαγή

Πρώτα-πρώτα, οι Μουσουλμάνοι της Δυτ. Θράκης³ έχουν το νόμιμο δικαίωμα να πουλούν και να διαθέτουν, όπως θέλουν, όχι μόνο την κινητή, αλλά και την ακίνητη περιουσία τους, αφού προηγουμένως εφοδιαστούν με επίσημες βεβαιώσεις μη ανταλλαξιμότητας. Έτσι, στη διετία 1925-27 σημαντικό μέρος της ακίνητης περιουσίας τους έχει μεταβιβαστεί, με νόμιμες δικαιπραξίες, σε ντόπιους ή πρόσφυγες Έλληνες της περιοχής. Όπως σημειώνεται σε έγγραφο⁴ της Γενικής Διοίκησης Θράκης προς το Υπουργείο Γεωργίας, το γεγονός έχει την ευχάριστη όψη ότι σε λίγα χρόνια η Δυτ. Θράκη θα πάρει άλλη μορφή ως προς την κυριότητα των ακινήτων. Έχει όμως και τη δυσάρεστη: Αν οι Μουσουλμάνοι βρεθούν χωρίς περιουσίες, είναι πολύ πιθανό ότι η τουρκική πλευρά θα βρει την αφορμή να κηρύξει σε διωγμό τους ομογενείς της Κωνσταντινπόλης, πράγμα που αποτελεί τη μόνιμη επιδίωξή της. Γι' αυτό και συνιστάται η αναστολή χορήγησης των παραπάνω βεβαιώσεων.

Το Υπουργείο Γεωργίας, με τη σειρά του, έχοντας υπόψη την κατάσταση που πάει να διαμορφωθεί στην περιοχή, εισηγείται στο Υπουργείο Εξωτερικών να επεκταθεί και στους μη ανταλλάξιμους Μουσουλμάνους το μέτρο που πάρθηκε για τους ανταλλάξιμους: να μην μπορούν να πουλούν τα ακίνητά τους. Άλλωστε, το ίδιο εφαρμόζαν και οι Τούρκοι για τους *etablis* (μη ανταλλάξιμους Έλληνες) της Κωνσταντινούπολης⁵. Ωστόσο, η εισήγηση δεν εισακούστηκε.

Όμως, και για τα τους Μουσουλμάνους της 9ης Δήλωσης⁶ τα πράγμα-

1. Η.Μ. Κοζάνης, 2 Δεκ. 1925.

2. Η.Μ. Κοζάνης, 29 Ιουλ. 1923.

3. Σύμφωνα με συνοπτικό πίνακα της Γενικής Διοίκησης Θράκης (Αύγ. 1923), η Δυτική Θράκη κατοικείται από 94.226 Έλληνες, 95.407 Μουσουλμάνους, 1.183 Αρμένιους, 16.828 Βούλγαρους, 1.112 Εβραίους, 105.438 πρόσφυγες. Σύνολο: 314.235 άτομα. Βλ. Α.Υ.Ε. 1922-1923/ΚΤΕ/ΑΠ/20/70, Κομοτηνή, Αύγ. 1923.

4. Α.Υ.Ε. Φ. 1927/Β/61, Κομοτηνή, 8 Δεκ. 1927, αρ. πρωτ. 1461.

5. Α.Υ.Ε. Φ. 1927/Β/61, έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 22 Δεκ. 1927, αρ. πρωτ. 171811.

6. Η 9η Δήλωση γίνεται στη Λαζάνη στις 24 Ιουλ. 1923 και υπογράφεται από τον Ελ. Βενιζέλο και Δ. Κακλαμάνο. Με την πράξη αυτή δηλώνεται ότι οι Μουσουλμάνοι που εγκατέλειψαν την Ελλάδα προ της 18 Οκτ. 1912, ή διέμεναν πάντοτε εκτός Ελλάδας, διατηρούν το δικαίωμα της ελεύθερης διάθεσης ή πώλησης της ιδιοκτησίας τους. Δεν υπάγονται δηλαδή στις διατάξεις του άρθρου 14 της Σύμβασης Ανταλλαγής. Κι

τα εξελίσσονται ευνοϊκά. Το Υπουργείο Γεωργίας προχωρεί στη συγκρότηση ειδικής 10μελούς επιτροπής¹ με κύριο έργο τη μέριμνα και εποπτεία της γρήγορης απόδοσης των περιουσιών² σε δικαιούχους αυτής της κατηγορίας. Έπειτα, για τη νομική προστασία των μουσουλμανικών, γενικά, ακινήτων και την αποτροπή κάθε μορφή αυθαιρεσίας, θεσμοθετεί ακόμη και ξεχωριστή διοίκηση (βλ. Κ ό σ σ υ β α, ό.π., 390 κ.ε.).

Όσο για τα ακίνητα που ανήκαν σε Μουσουλμάνους αλβανικής καταγωγής, αποφασίστηκε να καταγραφούν και καταμετρηθούν, ξεχωριστά κατά περιοχές, και, ανάλογα με την περίπτωση, να αποδοθούν στους ιδιοκτήτες ή να διανεμηθούν σε πρόσφυγες. Βέβαια, οι Μουσουλμάνοι αυτής της κατηγορίας δεν υπάγονταν στην ανταλλαγή. Δεν ήταν όμως πολύ ξεκάθαρο ποιοί από αυτούς ήταν Αλβανοί, ώστε να εξαιρεθούν. Η υπόθεση περιπλεκόταν ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι πολλοί μπέηδες, για να μη χάσουν τα σιφλίκια τους, αλλά και απλοί Μουσουλμάνοι, για να απαλλαγούν από τις ταλαιπωρίες της ανταλλαγής, επιχειρούσαν να εξαπατήσουν τις αρμόδιες μικτές επιτροπές εμφανιζόμενοι ως Αλβανοί, ακόμη και ως Σέρβοι³. Γι' αυτό ακριβώς η ΜΕΑΠ συγκροτεί⁴ ειδική επιτροπή, στις 14 Μαρτίου 1924, με κύριο έργο τη συλλογή

αυτό, υπό τον όρο ότι και η Τουρκία θα πράξει το ίδιο για τους Έλληνες της αντίστοιχης κατηγορίας. Βλ. Χ. Α. Κ ό σ σ υ β α, Νομοθεσία διοικήσεως μουσουλμανικών και ανταλλαζίμων ακινήτων, Αθήναι 1928, σ. 395-396.

1. Στην επιτροπή μετείχαν: 1) Αναστ. Μπακάλμπασης, υφυπουργός Γεωργίας (πρόεδρος), 2) Γ. Πανόπουλος, αρεοπαγίτης, 3) Κ. Μητρομελέτης, διευθυντής Ανταλλαγής, 4) Π. Καναγκίνης, διευθυντής Εποικισμού, 5) Αλ. Παπαδόπουλος, τμηματάρχης Υπουργείου Εξωτερικών, 6) Δ. Φραγκόπουλος, διευθυντής Υπουργείου Προνοίας, 7) Κ. Γεραγάς, γεν. γραμματέας Αεροπορικής Άμυνας, 8) Σπ. Παπαφράγκος, διευθυντής Εθνικής Τράπεζας, 9) Βασ. Κριμπάς, διευθυντής Επιτροπής Αποκαταστάσεως, 10) Αντών. Αθηνόγενης, νομομαθής πρόσφυγας. Α.Υ.Ε. Φ. 1927/Β/61, έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας προς το Υπ. Εξωτερικών, Αθήνα, 29 Νοέμβρη 1927, αρ. πρωτ. 163652.

2. Στο Φ. Α.Υ.Ε. 1929/Β/61 (Φάκ. Μακεδονίας, Αγροκτηματικά) περιέχονται καταποτιστικοί κατάλογοι ακινήτων αυτής της κατηγορίας, που, κατά περίπτωση, κρίνονται αποδοτέα ή μη στους ιδιοκτήτες τους.

3. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/17/18, η Γεν. Διεύθυνση Θράκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Κομοτηνή, αρ. πρωτ. 1814. Βλ. και την τοπική εφημερίδα της Κοζάνης «Ηχώ της Μακεδονίας», της 2 Αυγ. 1925. Στο δημοσίευμα καλείται ο προσφυγικός κόσμος να αντιδράσει δυναμικά. Ως κριτήριο για την απόδειξη της αλβανικής καταγωγής θεωρήθηκε: να μένει κάποιος στην Ελλάδα, να είναι Μουσουλμάνος, να προέρχεται από πατέρα που γεννήθηκε στην Αλβανία, αλλά να μην έχει τουρκική συνείδηση. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/66, απόφαση επιτροπής της 25 Οκτ. 1923. Βλ. και Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/16 (73), που περιέχει πολλές σχετικές αιτήσεις για εξαίρεση από την ανταλλαγή.

4. ΜΕΑΠ (Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών). Κατά το άρθρο 11 της Σύμβασης, τα μέλη της ήταν έντεκα: 4 Έλληνες, 4 Τούρκοι και 3 ουδέτεροι, με πρόεδρο

στοιχείων για το παραπάνω θέμα. Από τις σχετικές έρευνες αποδείχτηκε ότι κάπου 2.500 «αλβανοποιημένοι» Μουσουλμάνοι έπρεπε να ανταλλαγούν¹.

β. Η τουρκική πλευρά

Στην Τουρκία διαμορφώνονται αυτή την περίοδο οι δυσμενέστερες συνθήκες και το εχθρικότερο κλίμα για το ελληνικό στοιχείο.

Στη γνωστή, από το μικρασιατικό πόλεμο και τη συνακόλουθη καταστροφή, εμπάθεια του ντόπιου τουρκικού πληθυσμού προστίθεται τώρα το μίσος και το εκδικητικό μένος των Μουσουλμάνων προσφύγων που, νόμιμα και παράνομα, εγκατέλειπαν την Ελλάδα². Στην Κωνσταντινούπολη μάλιστα, όπου είχε συγκεντρωθεί ο κύριος όγκος τους, στελέχη από τις περιοχές Σερρών και Δράμας συγκρότησαν το «Σύνδεσμο της ανταλλαγής της Ανατολικής Μακεδονίας», με στόχο την προώθηση των συμφερόντων τους εν όψει της επίσημης ανταλλαγής³.

Σε μια, λοιπόν, από τις συνεδριάσεις αυτού του συνδέσμου αποφασίζεται να ασκηθεί πίεση στην κυβέρνηση της Άγκυρας, ώστε να οργανωθούν αντίποινα για τους Έλληνες της Τουρκίας έναντι των «καταπίεσεων και της τυραννίας» που υφίστανται οι ομόθρησκοί τους στη Μακεδονία⁴.

Από μια τέτοια κατάσταση ήταν αδύνατο να μην επηρεαστούν κυβέρνηση και λαός. Έτσι, η διαρπαγή των ελληνικών περιουσιών στην

έναν από τους τελευταίους. Έπειτα, τις μικτές υποεπιτροπές, που συγκροτούνταν από τη ΜΕΑΠ, αποτελούσαν ένας Έλληνας, ένας Τούρκος και ένας ουδέτερος, που είχε και την προεδρία. Βλ. Σύμβασις κ.λ., σ. 8.

1. Βλ. Η.Μ. Κοζάνης, 4 Μάη 1924.

2. Προσφυγικά ρεύματα από χώρες της Βαλκανικής προς την Τουρκία και αντίστροφα είχαμε και πρωύτερα, ιδιαίτερα μετά τους βαλκανικούς πολέμους 1912-13. Η προσφυγική όμως κίνηση από την Ελλάδα προς την Τουρκία παρουσιάζει ιδιαίτερη έμφαση αυτή την περίοδο.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/7, δημοσίευμα της εφημερίδας «Bakit» Κωνσταντινούπολης, 3 Αυγ. 1923. Κάτι ανάλογο ιδρύουν στην Ελλάδα, την ίδια περίοδο, οι Πόντιοι Αθήνας, Πειραιά και περιχώρων: «Κεντρική Ένωσις των εν Αθήναις, Πειραιεί και Περιχώροις Ποντιών», Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/11, έγγρ. της Ένωσης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 1 Αυγ. 1923.

Ακόμη: «Επιτροπή Ελλήνων υπηκόων κτηματιών Κωνσταντινούπολης», Α.Υ.Ε. Φ. 1927/Β/61, έγγρ. της Επιτροπής προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, Αθήνα, 25 Οκτ. 1927. Επίσης: «Σύνδεσμος μη ανταλλάξιμων Κωνσταντινοπολιτών κτηματιών Τουρκίας», Α.Υ.Ε. Φ. 1929/Β/61, έγγρ. του Συνδέσμου προς τον πρωθυπουργό, υπουργό Εξωτερικών και Οικονομικών της Ελλάδας, Αθήνα, 22 Ιουν. 1929.

4. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/7, ό.π.

Κωνσταντινούπολη και η βάνουση συμπεριφορά προς τους ανταλλάξιμους Έλληνες αποτελούν συχνότατα φαινόμενα στην κρίσιμη και ρευστή αυτή περίοδο.

β. 1) Οι ελληνικές περιουσίες της Κωνσταντινούπολης¹

Τόσο τα ακίνητα των Ελλήνων υπηκόων², όσο και εκείνα που ανήκαν σε ιδιοκτήτες με τουρκική υπηκοότητα (etablis), είχαν την ίδια μοίρα.

Σύμφωνα με στοιχεία που δίνει η «Επιτροπή Ελλήνων υπηκόων κτηματιών Κωνσταντινούπολης» σε έγγραφη αναφορά της προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, η τουρκική κυβέρνηση, με ειδικό νόμο που ψήφισε το Γενάρη του 1925, επιχείρησε να νομιμοποιήσει τις απανωτές κατασχέσεις των περιουσιών και των εισοδημάτων τους. Η τακτική αυτή συνεχίστηκε και μετά τη Συμφωνία³ των Αθηνών (1 Δεκέμ. 1926), κατά την οποία (άρθρ. 9-10) έπρεπε να αρθούν αυτά τα μέτρα και να αποδοθούν οι περιουσίες στους ιδιοκτήτες τους. Και, ενώ η ελληνική κυβέρνηση συμμορφώθηκε⁴ απόλυτα και κατέβαλε το ποσό των 15.000.000 δρχ. για κτήματα Τούρκων υπηκόων⁵, η τουρκική, αντίθετα, απειλούσε ότι θα γενικεύσει τις κατασχέσεις.

Τελικά, η επιτροπή υποβάλλει το αίτημα να τους αποδοθούν οι κατασχεθείσες περιουσίες και να τους καταβληθεί το αντίτιμο των εισοδημάτων που νέμεται συστηματικά η τουρκική κυβέρνηση. Αν όχι από την αρχή, τουλάχιστο από το Γενάρη του 1926, οπότε αρχίζει η εφαρμογή της παραπάνω Συμφωνίας.

Οι τουρκικές βέβαια αρχές δεν μπορούν να αρνηθούν την αλήθεια των καταγγελιών, όμως δεν κάνουν και τίποτε. Δίνουν μόνο κάποιες αόριστες υποσχέσεις και, ουσιαστικά, συνεχίζουν την τακτική τους.

Έτσι, μέχρι τις 28 Μάρτη 1929 κατασχέθηκαν συνολικά κάπου 300 ακίνητα με την πρόφαση ότι και στην Ελλάδα γίνεται το ίδιο. Ακόμη, προβάλλεται το επιχείρημα ότι τα ακίνητα που καταλαμβάνονται ανήκουν σε Έλληνες που εγκατέλειψαν οριστικά την Κωνσταντινούπο-

1. Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: 1) Σ' αυτούς που είχαν την ελληνική υπηκοότητα και το δικαίωμα ή να παραμείνουν ή να φύγουν, αφού αποζημιωθούν για τις περιουσίες που άφησαν. 2) Σ' αυτούς που υπάγονταν στο άρθρο 2 της Σύμβασης και είχαν την τουρκική υπηκοότητα.

2. Α.Υ.Ε. Φ. 1927/Β/61, Αθήνα, 25 Οκτ. 1927. Πρόκειται για τους υπαγόμενους στην 9η Δήλωση.

3. Για τη Συμφωνία αυτή, βλ. Κ ό σ σ υ β α, ό.π., σ. 412-419.

4. Α.Υ.Ε. Φ. 1929/Β/61, Φάκ. Μακεδονίας (Αγροκτηματικά).

5. Η.Μ. Κοζάνης, 5 Σεπτ. 1926.

λη. Κι όμως, αναφέρονται συγκεκριμένα παραδείγματα που αποδεικνύουν το αντίθετο¹.

Η ελληνική κυβέρνηση διαμαρτύρεται για όλα αυτά και κάνει ενέργειες να προλάβει την οριστική διανομή των κατασχημένων κτημάτων σε Τούρκους. Η κατάσταση δεν αλλάζει σε τίποτε².

Δεν είναι καθόλου διαφορετική η αντιμετώπιση των ακινήτων περιουσιών που ανήκουν σε μη ανταλλάξιμους Έλληνες (etablis) της Κωνσταντινούπολης, με τουρκική υπηκοότητα, παρόλο που, όπως είδαμε, προστατεύονται από τη Συνθήκη της Λωζάνης και τη Σύμβαση της Ανταλλαγής.

Από έγγραφη διαμαρτυρία³ του «Συνδέσμου μη ανταλλάξιμων Κωνσταντινοπολιτών κτηματιών Τουρκίας», προς τον πρωθυπουργό και τους υπουργούς Εξωτερικών και Οικονομικών της Ελλάδας, φαίνεται ότι, εδώ και χρόνια, η τουρκική κυβέρνηση εκμεταλλεύεται τις ακίνητες περιουσίες τους χωρίς το σχετικό δικαίωμα. Το ακόμη χειρότερο είναι ότι, σε επικείμενη συμφωνία, η ελληνική κυβέρνηση σκοπεύει να παραχωρήσει στην τουρκική την πλήρη κυριότητα αυτών των κτημάτων και να αναλάβει η ίδια την αποζημίωση των ιδιοκτητών τους με ένα αβέβαιο και ακαθόριστο ποσό. Και μάλιστα χωρίς να ερωτηθούν καθόλου οι άμεσα ενδιαφερόμενοι. Προβάλλει λοιπόν το επιτακτικό αίτημα να μην προχωρήσει η Ελλάδα σ' αυτή τη συμφωνία. Διαφορετικά, να υποχρεωθεί το ελληνικό δημόσιο να καταβάλει στο ακέραιο την αξία των περιουσιών και των εισοδημάτων τους από τότε που κατασχέθηκαν από την τουρκική κυβέρνηση. Άλλωστε, η τωρινή τους κατάσταση είναι τραγική: από τη μια χάνουν τις περιουσίες και τα εισοδήματά τους, από την άλλη δε δικαιούνται την αποζημίωση που προβλέπεται από τη Σύμβαση της ανταλλαγής για τους ανταλλάξιμους, για το λόγο ότι δεν ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία⁴.

Αλλά, κι αν θελήσει κανείς να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, για να παραμείνει, είναι πολύ δύσκολο να εξασφαλίσει πιστοποιητικό

1. Α.Υ.Ε. Φ. 1929/Β/61, «Καταλήψεις κτημάτων Ελλήνων εν Τουρκία και Τούρκων εν Ελλάδι», ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Κ. Μ. Σακελλαρόπουλος προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, Κωνσταντινούπολη, 3 Μάρτη 1929, αρ. πρωτ. 573.

2. Α.Υ.Ε. Φ. 1927/Β/61, κρυπτογράφημα του υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας προς την Ελληνική Πρεσβεία Άγκυρας, Αθήνα, 4 Νοεμ. 1927.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1929/Β/61, «Καταλήψεις κτημάτων Ελλήνων εν Τουρκία και Τούρκων εν Ελλάδι», Αθήνα, 22 Ιουν. 1929.

4. Η.Μ. Κοζάνης, 19 Μάη 1929.

μη ανταλλαξιμότητας. Παρεμβάλλονται ένα σωρό διατυπώσεις, από την υποβολή αίτησης στη ΜΕΑΠ της Κωνσταντινούπολης ως την τελική επικύρωση της αστυνομίας, που σε καμιά περίπτωση δε δίνεται εύκολα και με το αζημίωτο¹.

β. 2) Οι Έλληνες ανταλλάξιμοι

Η στάση των τουρκικών αρχών απέναντι στους ανταλλάξιμους Έλληνες της Μ. Ασίας και του Πόντου δε θυμίζει τίποτε από την αντίστοιχη συμπεριφορά των ελληνικών υπηρεσιών απέναντι στους ανταλλάξιμους Μουσουλμάνους.

Ενώ δηλαδή στην Ελλάδα η μεταφορά τους ως τα λιμάνια επιβίβασης οργανώθηκε και εκτελέστηκε άγογα και εντελώς δωρεάν, στην Τουρκία όλα έγιναν με στόχο την εξόντωση των ανταλλάξιμων ελληνικών πληθυσμών. Αν και η απόφαση της ΜΕΑΠ όριζε² ότι η ανταλλαγή θα άρχιζε από την 1η Μαΐου 1924, οι Έλληνες της Τραπεζούντας και άλλων περιοχών του Πόντου διώχνονται βίαια από τα σπίτια τους 3 περίπου μήνες νωρίτερα και αναγκάζονται να επιβιβαστούν σε πλοία για την Κωνσταντινούπολη με δικά τους έξοδα. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι ορισμένοι καταστηματάρχες στην Τραπεζούντα δεν προλαβαίνουν ούτε τα μαγαζιά τους να κλείσουν, ούτε τις οικογένειές τους να ειδοποιήσουν³.

Από την άλλη, 36.360 Έλληνες και 15.765 Αρμένιοι είχαν οδηγηθεί και εγκαταλειφθεί, τελείως αβοήθητοι, σε διάφορες πόλεις του Πόντου και της Μ. Ασίας. Στόχος της τουρκικής κυβέρνησης ήταν η εξόντωσή τους από την πείνα και τις γνωστές μεταδοτικές αρρώστιες. Ακόμη και όσους πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη, για να επισκεφθούν τους εκεί εργαζόμενους γονείς και συγγενείς τους, τους έπιαναν στο σιδηροδρομικό σταθμό και τους έκλειναν στους προσφυγικούς καταυλισμούς Σελιμίε και Αγ. Στεφάνου, που μαστίζονταν από τον τύφο και τη χολέρα. Κι αυτό, παρόλο που πρόσφατα ψηφίστηκε νόμος που επέτρεπε την ελεύθερη μετακίνηση στο εσωτερικό της Τουρκίας⁴. Τελικά, τη μεταφορά των

1. Η.Μ. Κοζάνης, 4 Δεκ. 1927. Βλ. και εφημ. «Βόρειος Ελλάς» Θεσσαλονίκης, 24 Απριλ. 1927, για το λαβύρινθο των διαδικασιών.

2. Α.Υ.Ε. Φ. 1926/Γ/68/1, εγκύκλι. ΜΕΑΠ προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, Αθήνα, 16 Φεβρ. 1924, αρ. πρωτ. 1087.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/ΧΙ/18, έγγρ. της «Ελληνικής Αποστολής Περίθαλψης Προσφύγων» προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, Κωνσταντινούπολη, 22 Φβρ. 1923.

4. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/11, έγγρ. της «Ελλην. Αποστολής Περίθ. Προσφύγων» προς το Υπουργ. Εξωτερικών της Ελλάδας, Κωνσταντινούπολη, 28 Απρ. 1923, αρ. πρωτ. 540.

παραπάνω εγκαταλειμμένων πληθυσμών ως την Κωνσταντινούπολη ανέλαβε, στο μεγαλύτερο ποσοστό, η αμερικανική επιτροπή Near East Relief¹. Η επιτροπή αυτή άσκησε σημαντικότερη φιλανθρωπική και εθνική αποστολή. Ένα μέτρο της προσφοράς της μας δίνει η περίπτωση της περιοχής Καισάρειας Νίγδης, απ' όπου είχε αποσυρθεί. Κάπου 20.000 ορφανά Ελληνόπουλα κινδύνεψαν να εξισλαμιστούν για μόνο το λόγο ότι έχασαν την προστασία και την κοινωνική της μέριμνα². Τελικά, μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα, με ένεργειες του Ε.Ε.Σ., τέλη τοῦ 1928.

Κίνδυνος εξισλαμισμού εντοπίζεται και πολύ αργότερα (τέλη 1928) στην περιοχή της υποδιοίκησης Μάτσκας του νομού Τραπεζούντας. Καταγγέλλεται ότι 22 Έλληνες ανταλλάξιμοι (14 γυναίκες, 1 άνδρας, 6 κοπέλλες και ένα αγόρι) κατακρατούνται από Μουσουλμάνους, των οποίων τα ονόματα είναι γνωστά. Έτσι, ενώ έχει γίνει ήδη εδώ και 4 χρόνια η ανταλλαγή, εκείνοι ήταν υποχρεωμένοι να παραμείνουν αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο του εξισλαμισμού³.

Τέλος, θα σταθούμε και σ' ένα άλλο δείγμα των αρπακτικών διαθέσεων της τουρκικής κυβέρνησης. Ενώ στην Ελλάδα κανένα χρέος Μουσουλμάνου προς Έλληνα δεν εξοφλούνταν, αν ο δεύτερος δεν προσκόμιζε επαρκή αποδεικτικά στοιχεία, στην Τουρκία το ίδιο το δημόσιο δίνει πρώτο το παράδειγμα της ανεντιμότητας και της απάτης. Πέρα από τα

1. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/Π, έγγρ. της «Ελληνικής Αποστολής Περιθάλψης Προσφύγων» προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, Κωνσταντινούπολη, 14 Ιουν. 1923. Με το έγγραφο διαβιβάζεται και αριθμητικός, κατά πόλεις, πίνακας των συγκεντρωμένων πληθυσμών, συνταγμένος από τον αντιπρόσωπο της Near East Relief στη Σαμψούτα. Για το ρόλο της Αμερικής στην περίθαλψη των προσφύγων βλ. το Φ. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/Ρ2/65.

2. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/11, τηλεγράφημα του Υπουργού Υγιεινής της Ελλάδας προς τον αντιπρόσωπο της χώρας στην ΚΤΕ Ελευθ. Βενιζέλο, Αθήνα, 12 Ιουν. 1923, αρ. πρωτ. 295. Για την περίθαλψη προσφύγων και ορφανών φρόντιζαν ακόμη: 1) η αγγλική οργάνωση περιθάλψης παιδών, 2) η «Ελληνική Αποστολή Περιθάλψεως Προσφύγων», στην Κωνσταντινούπολη, με προϊστάμενο τον Αλ. Πάλλη, 3) το Υπουργείο Υγιεινής και Πρόνοιας, 4) ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/10, έγγρ. του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 30 Αυγ. 1923, αρ. πρωτ. 711. Φρόντιζε ακόμη και η «Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής» της ΚΤΕ. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/11, τηλεγράφημα του ελλην. Υπουργείου Εξωτερικών προς την «Ελληνική Αποστολή Περιθάλψεως Προσφύγων» (Κωνσταντινούπολη), Αθήνα, 13 Αυγ. 1923.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1927/Β/61, έγγρ. του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, Αθήνα, 13 Δεκ. 1923, αρ. πρωτ. 16.033. Τον πίνακα με τα συγκεκριμένα στοιχεία αυτής της υποθέσης παρέδωσε στο Υπουργείο Εξωτερικών ο Έλληνας αντιπρόσωπος στο Μικτό Συνεργείο Πόντου.

στοιχεία που αφορούν κατασχέσεις ελληνικών περιουσιών στην Κωνσταντινούπολη, θα επικαλεστούμε άλλος ένα από τη μαρτυρική Σύμωρη: Όπως ξέρουμε, στο διάστημα της 3χρονης ελληνικής κατοχής (1919-1922) λειτουργούσαν εκεί ελληνικές τράπεζες. Με τη θύελλα, λοιπόν, της καταστροφής και της ανταλλαγής, όλα τα κιβωτίδια θησαυροφυλακίου και όλες οι καταθέσεις σε ελληνικές και τουρκικές τράπεζες, που φυλάσσονταν στο όνομα διαφόρων καταθετών, κατασχέθηκαν και κατακρατήθηκαν από το τουρκικό δημόσιο¹.

γ. Προετοιμασία για την υποδοχή των προσφύγων

γ. 1) Στην Ελλάδα

Ο βίαιος ξεριζωμός των ελληνικών πληθυσμών από τις εστίες τους (Μ. Ασία, Αν. Θράκη και Πόντος) και τα απανωτά προσφυγικά ρεύματα που κατέκλυσαν την Ελλάδα, πριν ακόμη υπογραφεί η Σύμβαση της Ανταλλαγής, δεν επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για κάποιο μελετημένο σχεδιασμό υποδοχής και πρώτης εγκατάστασης τόσων χιλιάδων ανθρώπων. Προετοιμάζεται κανείς και κάνει προγράμματα για κάτι που περιμένει. Κι εδώ τα πράγματα ήρθαν πληθωρικά κι αναπάντεχα. Μιλάμε για την προφυγιά του 1922 κ.ε. Οι πρόσφυγες της προηγούμενης περιόδου (1913-1920) και η σχετική πολιτική υποδοχής και εγκατάστασής τους είναι έξω από τα θεματικά μας πλαίσια².

1. Α.Υ.Ε. Φ. 1926/Γ/68/Ν, έγγρ. της Τράπεζας Αθηνών προς το Ελλην. Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 14 Ιαν. 1926. Στο Φ. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/7/43 υπάρχουν στοιχεία για πολλές ανάλογες περιπτώσεις.

2. Για τους πρόσφυγες αυτής της κατηγορίας, βλ. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/10: Αγγλική έκθεση (για τους πρόσφυγες στην Ελλάδα) διαβιβάζεται από το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψης προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, Αθήνα 30/8/1923, αρ. πρωτ. 711. Βλ. και Υπουργείου Οικονομικών, Έκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων, εν Αθήναις 1916. Αναφέρεται στους πρόσφυγες από Θράκη, Βουλγαρία, Μ. Ασία, Καύκασο, οι οποίοι μέχρι την 1η Ιουλ. 1915 ανέρχονται σε 117.484 άτομα (σελ. 7). Εξάλλου, σύμφωνα με ένα συγκεντρωτικό υπολογισμό, οι πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα από διάφορες περιοχές, από το τέλος των βαλκανικών πολέμων μέχρι και τις παραμονές της μικρασιατικής καταστροφής, ανέρχονται σε 525.000. Βλ. Μ. Ι. Ν ο τ α ρ ά, Η αγροτική αποκτάστας των προσφύγων, Αθήναι 1934, σ. 1-2. Βλ. ακόμη: Α. Α. Πάλλη, Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924, Αθήναι 1925, του ιδίου, Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδας, Αθήναι 1933, σ. 7-16. Κάνει λόγο για τις ελληνοτουρκικές και ελληνοβουλγαρικές συμφωνίες προαιρετικής ανταλλαγής των πληθυσμών μετά τους βαλκανικούς και τον πρώτο μεγάλο πόλεμο.

Πράγματι, όταν στις 30 Ιαν. 1923 υπογράφηκε στη Λωζάνη η Σύμβαση της Ανταλλαγής, η Ελλάδα ουσιαστικά αναγκάστηκε να αναγνωρίσει ως *de jure* μια *de facto* κατάσταση. Γιατί απλούστατα οι «μετανάσται» της Σύμβασης, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, είχαν ήδη ξεριζωθεί και βρισκονταν: ή στα λοιμοκαθαρτήρια Μακρονήσου, Αγ. Γεωργίου και Καραμπουρνού Θεσσαλονίκης¹, ή σε κάποιο πρόχειρο προσφυγικό καταυλισμό με σκηνές και παράγκες, ακόμη και σε αποθήκες, εγκαταλειμμένα εργοστάσια, άλλους κενούς χώρους και υπόστεγα². Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι τόσο βίαιος ήταν ο ξεριζωμός, ώστε σε λιγότερο από μήνα μετά την καταστροφή, δηλ. ως τις 22 Σεπτ. 1922, κατέφυγαν σε διάφορες περιοχές της χώρας, κυρίως από τη Μ. Ασία και Αν. Θράκη, κάπου 450.000 άτομα³ (συγκεκριμένα 448.800). Σύμφωνα, εξάλλου, με στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας⁴, ο αριθμός των προσφύγων που κατέφυγαν και προβλέπεται να καταφύγουν στην Ελλάδα, από Αύγουστο 1922 ως το τέλος της χρονιάς, υπολογίζεται συνολικά σε 900.000 περίπου άτομα⁵, από τα οποία οι 500.000 τουλάχιστον έχουν ανάγκη κρατικής περίθαλψης.

Τα απαιτούμενα μηνιαία εφόδια που έχουν τεθεί υπόψη της Κ.Τ.Ε. ήταν: 1) Γάλα: 3.000.000 κιλά, 2) ρύζι: 750.000 κιλά, 3) καφές-τσάι: 45.000 κιλά, 4) ζάχαρη: 1.5000.000 κιλά, 5) αλεύρι: 6.000.000 κιλά, 6) κρέας ή τυρί ή όσπρια: 750.000 κιλά. Εννοείται ότι το κράτος δε διέθετε ούτε φάρμακα, ούτε επαρκή άλευρα, που αποτελούν βασικά στοιχεία διατροφής και συντήρησης⁶. Ο αριθμός αυτός των 900.000 ατόμων, μέσα στο πρώτο μόνο 2μηνο του 1923, ανεβαίνει⁷ σε 1.150.000, πριν δηλαδή αρχί-

1. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/ΧΠ/18, τηλεγράφημα του Υπουργείου Εξωτερικών προς τον Αλ. Πάλλη, διευθυντή «Ελληνικής Αποστολής Περίθαλψης Προσφύγων» στην Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, 20 Μαρτ. 1923.

2. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/Φ/2/52, έγγρ. του Υπουργείου Περιθάλψεως προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/Φ/2/52, έγγρ. Υπουργείου Εξωτερικών προς την ελληνική αντιπροσωπεία στην ΚΤΕ, Αθήνα, 21 Σεπτ. 1922, αρ. πρωτ. 9394. Βλ. και Α.Υ.Ε. 1922-23/ΚΤΕ/Φ/2/71, έγγρ. του Υπουργείου Περιθάλψεως προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 26 Σεπτ. 1922, αρ. πρωτ. 67972.

4. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/Φ/2/52, υπόμνημα του Υπουργείου Γεωργίας της Ελλάδας, Αθήνα, 23 Οκτ. 1922.

5. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/12.

6. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/Φ/2/52.

7. Α.Υ.Ε. Φ/1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση για τους πρόσφυγες στην Ελλάδα διαβιβάζεται από το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως προς το ελλην. Υπουργ. Εξωτερικών, Αθήνα, 30 Αυγ. 1923, αρ. πρωτ. 711. Βλ. και Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/13, έγγρ. του Υπουργείου Γεωργίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 23

σει η εφαρμογή της Σύμβασης που ορίστηκε¹ για το μετά την 1 Μαΐου 1923 διάστημα.

Μπροστά σ' αυτή τη de facto πληθυσμιακή πλημμυρίδα οι ελληνικές κυβερνήσεις φτάνουν μέχρι και του σημείου να αγνοήσουν τους όρους της Σύμβασης και να απαγορεύσουν την άφιξη άλλων προσφύγων, μέχρις ότου εγκαταστήσουν, έστω και πρόχειρα, όσους πρόλαβαν να φτάσουν². Το μέτρο βέβαια ήταν προσωρινό, γιατί τον Αύγ. του 1923 αρχίζει και πάλι η μεταφορά προσφύγων από τους προσφυγικούς καταυλισμούς Σελιμιέ και Αγ. Στεφάνου Κωνσταντινούπολης³.

Επομένως, για την Ελλάδα η Σύμβαση της Ανταλλαγής κάλυπτε: από τη μια, τους 1.150.000 ανταλλάξιμους Έλληνες που έφτασαν στη χώρα «με την ψυχή στο στόμα» μεταξύ Αυγ. 1922 και Μάρτη 1923, πριν δηλαδή αρχίσει η επίσημη εφαρμογή της, από την άλλη, τους υπόλοιπους, κάπου 150.000, που ήταν διασκορπισμένοι σε διάφορα σημεία της Μ. Ασίας και κυρίως του Πόντου και αναμένονταν να φτάσουν⁴. Άρα, ο μεγαλύτερος όγκος των ανταλλάξιμων βρισκόταν πια στην Ελλάδα. Γι' αυτό και ο διευθυντής της Ελληνικής Αποστολής Περιθάλψης Προσφύγων στην Κωνσταντινούπολη Α. Α. Πάλλης παρακαλεί το Υπουργείο Εξωτερικών, τον Ιούλιο του 1923, να θεωρήσει λήξασα την αποστολή του, μια που πέρασε η οξύτερη φάση του προσφυγικού προβλήματος⁵. Ένα μήνα αργότερα, ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Άγγ. Άννινος θα αναφέρει τηλεγραφικά στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών την λήξη της αποστολής του Α. Α. Πάλλη και την παράδοση του υπηρεσιακού του αρχείου⁶. Εξάλλου, κονδύλια για ανταλλαγή αναγράφονται για πρώτη φορά στον κρατικό προϋπολογισμό χρήσης

Ιουλ. 1923, αρ. πρωτ. 69201.

1. Βλ. το άρθρο Ι της Σύμβασης της Ανταλλαγής.

2. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/11, έγγρ. του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας, Αντιλήψεως προς το Υπουργείο Εξωτερικών: α) Αθήνα, 27 Ιουν. 1923, αρ. πρωτ. 402, β) Αθήνα, 24 Ιουλ. 1923, αρ. πρωτ. 543.

3. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/11, τηλεγράφημα του ελλ. Υπουργείου Εξωτερικών προς το διευθυντή της «Ελληνικής Αποστολής Περιθάλψης Προσφύγων» Α.Α. Πάλλη, Αθήνα, 13 Αυγ. 1923.

4. Α. Α. Πάλλης, Η ανταλλαγή των πληθυσμών κ.λ., σ. 16. Βλ. και Α.Υ.Ε. 1913/ΚΤΕ/ΑΠ/19,20, έγγραφο «Κεντρικού Συνδέσμου Ποντίων Μακεδονίας και Θράκης» προς το Ν. Πλαστήρα (Θεσσαλονίκη, 3/11/1923): να φροντίσει για 33 οικογένειες απο την Τοκάτη που είναι εξόριστες στη Σαμψούντα.

5. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/10, έγγραφο του διευθυντή της «Ελληνικής Αποστολής, Περιθάλψης Προσφύγων» προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, Κωνσταντινούπολη, 24 Ιουλ. 1923.

6. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/10, Κωνσταντινούπολη, 29/3/1923).

1924-25. Ως τότε τα κονδύλια προορίζονταν για εποικισμό και περιθάλψη¹.

Κι όλα αυτά, πριν αναχωρήσει από την Ελλάδα ούτε ένας από τους ανταλλάξιμους Μουσουλμάνους στα πλαίσια της Σύμβασης. Η αναχώρησή τους άρχισε² τέλη του 1923 και ολοκληρώθηκε, όπως είδαμε, ομαλά και προγραμματισμένα μέσα στο 1924. Αρκετοί βέβαια έφυγαν και νωρίτερα, αλλά σαν κύριοι με κανονικά διβατήρια³.

Από τα παραπάνω φάνηκε ότι η Ανταλλαγή, για την Ελλάδα τουλάχιστο, δεν ήταν αποτέλεσμα μιας μελετημένης και προσχεδιασμένης πολιτικής. Ήταν λύση μάλλον εμπειρική, που την επέβαλλε η ανάγκη των πραγμάτων⁴. Βέβαια, συγκροτήθηκαν ειδικές επιτροπές μελέτης του προσφυγικού προβλήματος, από τις οποίες υποβλήθηκαν στους αρμόδιους σχετικές εκθέσεις με ανάλογες προτάσεις⁵. Αυτά όμως ήρθαν αργότερα ή μάλλον καρποφόρησαν αργότερα.

Στη φάση που εξετάζουμε δεν έγιναν, ούτε μπορούσαν να γίνουν, παρά μόνο σχεδιασμοί εκ των ενόντων κι αυτοί για κάποια πρόχειρη εγκατάσταση κι όχι για υποδοχή και προώθηση των προσφύγων σε περιοχές μελετημένης εγκατάστασης, πράγμα που βλέπουμε να γίνεται στην άλλη πλευρά. Ανάμεσα στα μέτρα αυτά ξεχωρίζουν: 1) η Απογραφή⁶ των προσφύγων, Απρίλη του 1923, 2) πρακτική αντιμετώπιση της αδήριτης ανάγκης στέγασης (σε δημόσια, δημοτικά, εκκλησιαστικά κτίρια, επιταγμένα εργοστάσια, αποθήκες κ.ά.), συντήρησης, ιατρικής και άλλης περίθαλψης των προσφύγων: με 2 δρχ. ημερήσιο επίδομα κατ' άτομο, λειτουργία συσσιτίων στις πόλεις, παροχή ειδών διατροφής, ίδρυση ορφανοτροφείων και προσφυγικών νοσοκομείων, ιατρείων και φαρμακείων⁷,

1. Α. Αιγίδης, Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες, εν Αθήναις 1934, σ. 34.

2. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/4/10, έγγραφο ΜΕΑΠ, Θεσσαλονίκη, 4 Δεκ. 1923.

3. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/19/19, το Υπουργείο Εξωτερικών προς το Υπουργείο Οικονομικών, Αθήνα, 28 Σεπτ. 1923.

4. Κ. Σβολόπουλου, ό.π., σ. 12. Βλ. και Γ. Δαφνή, ό.π., σ. 42.

5. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/13, έγγραφα του Υπουργείου Γεωργίας διαβιβάζουν στο Υπουργείο Εξωτερικών: α) έκθεση ειδικής επιτροπής για το προσφυγικό, Αθήνα, 21 Ιουλ. 1923, β) αποφάσεις ειδικών επιτροπών για την αποκατάσταση αγροτών και αστών προσφύγων, Αθήνα, 8 Μαΐου 1923. Βλ. και Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/12, υπόμνημα Υπουργείου Πρόνοιας, καθώς και Α.Υ.Ε. Φ. 1923/Α/5/VI/10, αγγλική έκθεση (βλ. σημ. 66). Βλ. και Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/11/6, «Μελέτη επί του τρόπου της καταγραφής, εξεκριβώσεως και εκτιμήσεως των εν Τουρκία ακινητών και κινητών περιουσιών των χριστιανών».

6. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/9/15 «Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας, Αντιλήψεως, Απογραφή προσφύγων», εν Αθήναις, Απρίλ. 1923.

7. Α.Υ.Ε. 1922-1923/ΚΤΕ/Ε/2/71, έγγραφο του Υπουργείου Περιθάλψεως προς το

3) κινητοποίηση διαφόρων φιλανθρωπικών οργανώσεων εσωτερικού και εξωτερικού¹, αλλά και της Κ.Τ.Ε., για την ανακούφιση των προσφύγων²,
 4) εκστρατεία για διενέργεια πρόσφυγικών εράνων από τον απόδημο ελληνισμό μέσω των κατά τόπους προξενείων³.

Γενικά, θα λέγαμε ότι πρόκειται για μέτρα κοινωνικής πρόνοιας και περίθαλψης, το πολύ πολύ κάποιας πρόχειρης εγκατάστασης.

Η περίθαλψη και εγκατάσταση των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, ύστερα από την άρνηση της Τουρκίας να τους επιτρέψει να γυρίσουν στις εστίες τους, θα διευκολύνταν αποφασιστικά, αν προβλεπόταν η αντίστοιχη άμεση αποχώρηση των Μουσουλμάνων από τα ελληνικά εδάφη. Με την έννοια αυτή η Ανταλλαγή ήταν, πρώτα πρώτα, ανάγκη κοινωνική, αφού θα παρείχε κρατική και διεθνή προστασία στους ξεριζωμένους. Ήταν όμως και ενέργεια εθνική, με την έννοια ότι θα εξυπηρετούσε ομοιογενείς πληθυσμούς και όχι ότι θα ενισχύονταν εθνικά οι βόρειες περιοχές της χώρας, αφού ήδη ο μεγαλύτερος όγκος των προσφύγων κατέκλυσε την Ελλάδα, πριν καν να ερωτηθούν και προετοιμαστούν οι ελληνικές κυβερνήσεις.

γ. 2) Στην Τουρκία

Στην Τουρκία η προετοιμασία για την υποδοχή και προώθηση των ανταλλάξιμων Μουσουλμάνων σε περιοχές εγκατάστασης προχωρούσε με αρκετή άνεση όλο αυτό το διάστημα, για να περάσει στο στάδιο της υλοποίησης τον Ιούλιο 1923, όταν ο κύριος όγκος των Ελλήνων ανταλλάξιμων είχε φτάσει πια στην Ελλάδα με τον τρόπο που είδαμε. Μ' άλλα λόγια, ενώ στην Ελλάδα τα πράγματα πρόλαβαν τις κυβερνήσεις, στην Τουρκία η κυβέρνηση πρόλαβε τα πράγματα. Και ενώ για τους Έλληνες, ο όρος «μετανάστες» της Σύμβασης αποτελεί καθαρή κοροϊδία, για τους Μουσουλμάνους κρατάει το πραγματικό του νόημα. Γιατί, τόσο η διαδικασία αναχώρησης από την Ελλάδα, όσο και η διαδικασία άφιξης και υποδοχής στην Τουρκία, έγιναν με προγραμματισμό και μελέτη.

Πράγματι, πολύ πριν γίνει το ξεκίνημα των ανταλλάξιμων Μουσουλμάνων, η τουρκική κυβέρνηση συντάσσει και εγκρίνει (Ιούλ. 1923) ειδικό «Κανονισμό»⁴, όπου αναλύονται πρώτα οι όροι και οι λεπτομέρειες

Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 26 Σεπτ. 1922.

1. Α.Υ.Ε. 1922-1923, ό.π.

2. Α.Υ.Ε. 1923/ΚΤΕ/Φ/3/26, «Σημείωμα επί των εργασιών της ΚΤΕ προς ανακούφισιν των προσφύγων», 22 Οκτ. 1922.

3. Στο Φ. Α.Υ.Ε. 1923/Α/2/6 περιέχεται όλη η σχετική αλληλογραφία.

4. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/7, έγγραφο της «Ελληνικής Αποστολής Περίθαλψης

της Σύμβασης για την Ανταλλαγή και, στη συνέχεια, δίνονται σαφείς οδηγίες για τον τρόπο υποδοχής και προώθησης των αναμενόμενων πληθυσμών.

Σε γενικές γραμμές για το δεύτερο αυτό θέμα καθορίζονται τα παρακάτω: Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι που θα φτάνουν στα τουρκικά λιμάνια, θα προωθούνται σε συγκεκριμένες ζώνες εγκατάστασης σύμφωνα με ορισμένες προϋποθέσεις απαράβατες:

1) Τα λιμάνια αποβίβασης να μην απέχουν πολύ από τους τόπους εγκατάστασής τους.

2) Σε κάθε λιμάνι να εφοδιάζονται με ειδικό έγγραφο (βεσικάς) από επιτόπια επιτροπή υποδοχής, που θα καθορίζει και την περιοχή προώθησης και εγκατάστασής τους.

3) Ο καθορισμός της περιοχής εγκατάστασης να γίνεται με βάση την αντίστοιχη περιοχή προέλευσης (παραλιακή, πεδινή, ορεινή) και το επάγγελμα που ασκούσαν στην Ελλάδα (γεωργοί, αμπελοουργοί, καπνοκαλλιεργητές κ.ά.).

4) Με τη φροντίδα άλλων επιτροπών στους χώρους εγκατάστασης να γίνει αμέσως η τακτοποίησή τους στις εγκαταλειμμένες ελληνικές περιουσίες και, σε δεύτερη φάση, να αρχίσουν οι διατυπώσεις και διαδικασίες για την αποζημίωσή τους.

5) Για την εξασφάλιση βιοποριστικών πόρων στους πιο φτωχούς ανταλλάξιμους να συναφτεί δάνειο, με εγγύηση, στις αγροτικές Τράπεζες της χώρας.

6) Να μην επιτρέπεται, με κανέναν τρόπο και σε καμιά περίπτωση, να επιλέγουν οι ανταλλάξιμοι την περιοχή ή την πόλη εγκατάστασής τους. Αντίθετα, είναι αυστηρά υποχρεωμένοι να εγκατασταθούν σε μια από τις καθορισμένες ζώνες και μόνο εκεί, όπου τους προωθεί το έγγραφο (βεσικάς) της επιτροπής υποδοχής.

7) Να παρθούν όλα τα αναγκαία υγειονομικά και προφυλακτικά μέτρα από την άφιξη ως την εγκατάσταση.

8) Το ποσοστό των ανταλλάξιμων Τούρκων, που εγκαθίστανται σε μια πόλη ή σ' ένα χωριό, να μην υπερβαίνει το 20% του πληθυσμού, αν τυχαίνει να μιλούν άλλη γλώσσα και να έχουν άλλα έθιμα.

Όσο για τις εγκαταλειμμένες ελληνικές περιουσίες σε περιοχές

Προσφύγων» προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, Κωνσταντινούπολη, 3 Αυγ. 1923. Το έγγραφο διαβιβάζει, σε μετάφραση, τον εν λόγω «Κανονισμό» που εξέδωσε η τουρκική κυβέρνηση στις 17 Ιουλ. 1923 και δημοσίευσε αυτούσιο η εφημερίδα «Batan» Κωνσταντινούπολης στη 1 Αυγ. 1923.

εκτός καθορισμένων ζωνών εγκατάστασης, η τουρκική κυβέρνηση, με άλλη απόφασή της, διέταξε την εκποίηση τους, με έκτακτη και σύντομη διαδικασία, προκειμένου να εξασφαλίσει πόρους για τους αναμενόμενους Μουσουλμάνους¹.

Καταλαβαίνουμε τώρα, πόσο απλούστερο ήταν το πρόβλημα για την Τουρκία.

Αν σ' αυτά προσθέσουμε και το γεγονός ότι το σύνολο του ανταλλάξιμου τουρκικού πληθυσμού δεν ξεπερνούσε τις 350.000, έναντι 1.221.849 Ελλήνων της ίδιας κατηγορίας², αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος του προβλήματος για τη μια και την άλλη χώρα.

Κι όμως, ενώ τα πράγματα εκεί ήταν πολύ απλά, το θαύμα έγινε εδώ.

Επιλογικά

Οι ελληνικές κυβερνήσεις αυτής της περιόδου είναι βέβαιο ότι συναγωνίζονταν η μία την άλλη στη λήψη μέτρων, στην ψήφιση νόμων και στη διάθεση κονδυλίων για την ανακούφιση των προσφύγων. Είναι όμως εξίσου βέβαιο ότι και οι πρόσφυγες με τη σειρά τους, με το υπέροχο ανθρώπινο δυναμικό που διαθέτουν, από πολύ νωρίς μεταβάλλονται σε ενεργό στοιχείο παραγωγής και πολιτιστικής ανάπτυξης. Βάσιμα μπορούμε να πούμε ότι, παρά τη μιζέρια τους, συνέβαλαν θετικά και στην αποκατάστασή τους και στην προώθηση της οικονομικής και πολιτιστικής ζωής του τόπου. Δεν τα περίμεναν όλα από το κράτος. Αντίθετα, έπλασαν, δούλεψαν, δημιούργησαν. Έτσι, για να περιοριστούμε στο εθνικό εισόδημα, ενώ το 1923 ήταν του ύψους 16.163.816.120 δρχ., στην οικονομική χρήση 1927-28 ανέβηκε στα 26.750.000.000. Η Ελλάδα γινώριζε την οικονομική της απογείωση³. Αλλά και στην πολιτιστική δραστηριότητα δεν πάνε παρακάτω. Ο Γάλλος καθηγητής Jacques Ancel δίνει ως εξής τις εντυπώσεις του από την προσφυγοκατοικούμενη Μακεδονία:

«Ίδου μία επανάσταση εις την γεωργικήν ζώην. Από 10 ετών, μετά το 1923, η μικρά αυτή χώρα, η οποία το 1920 συντηρεί 5 εκατομμύρια ανθρώπων, προσδέχεται 1.250.000 πρόσφυγας... Τιτάνειος άθλος. Η

1. Α.Υ.Ε. Φ. 1923/ΚΤΕ/ΑΠ/4/10, ανακοίνωση της Νομαρχίας Κωνσταντινούπολης για την παραπάνω απόφαση, Ιούλ. 1923.

2. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας της 15-16 Μαΐου 1928, εν Αθήναις 1933, ρμδ.

3. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Οικονομική «απογείωση» της Βορείου Ελλάδος χάρη στους πρόσφυγες, περιοδ. «Οικονομικός Ταχυδρόμος», 26 Απριλ. 1973, φ. 992, σ. 75-76.

Κ.Τ.Ε. τον χρηματοδότησε, τον καθωδήγησε. Αλλά η λαϊκή θέλησις έκαμε αυτό το νέο θαύμα: η Μακεδονία η ελώδης, η μαστιζομένη υπό πυρετών, απεξηράνθη και εξυγιάνθη. Λίμναι ολόκληροι εξηφανίσθησαν. Νέα χωρία εφύτρωσαν από την γην. Επάνω στα βουναλάκια, ανάμεσα σε νέα αμπέλια, νέαι καπνοφυτεΐαι. Τα άσπρα και κόκκινα στίτια, ασβεστοχρισμένα και σκεπασμένα με κεραμίδια, αντικατέστησαν τα ρυπαρά και λιγοστά καλυβάκια των στεπών της άλλοτε.

Με την αναχώρησιν των 300.000 Τούρκων, η Μακεδονία κατέστη αγνώριστος. Αλλά και οποία τεραστία εισφορά πίστεως, μόχθου, ενεργείας συνεχούς. Ο ίδιος ο χωρικός κτίζει το σχολείον και την εκκλησίαν του. Το δραστηριότερον τμήμα του ελληνικού έθνους ήλθεν από τους κάμπους της Σμύρνης, της Προύσας, του Βυζαντίου, του Πόντου.

Η Μεγάλη ιδέα πραγματοποιείται, αλλιώςτικα, όμως, παρ' ό,τι προεβλέπετο!»¹.

Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας αρχίζει το 1922, μέσα από τα χαλάσματα. Μέσα από αυτά, πρόσφυγες και ντόπιοι μαζί, θα δημιουργήσουν² μια νέα Ελλάδα ομοιογενή και ισχυρότερη και θα ανεβάσουν τη χώρα μας σε σημείο που να μπορεί να σταθεί δίπλα στις προηγμένες χώρες, για να επαληθεύσει και ο λόγος του ποιητή:

«Το χάσμα π' άνοιξε ο σεισμός
κι ευτύς εγίόμισ' άνθη».

ΣΤΑΘΗΣ ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ

1. Α. Αιγίδη, ό.π., σ. 182-183.

2. Για τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομική και πνευματική ανάπτυξη της χώρας, βλ. Γ. Ν. Λαμψίδη, Οι πρόσφυγες του 1922. Εξήντα χρόνια συμβολή στην οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του τόπου, Αθήνα, έκδ. «Ελληνική Φωνή», 1982.

SUMMARY

Stathis Pelagidis, Measures and counter-measures after the Greek Turkish Treaty of the Exchange (30 January 1923).

With this work we attempt to give a picture of the measures brought in by Greece (measures) and Turkey (counter-measures) and of the subsequent situation correspondingly, concerning the exchangeable and non exchangeable Moslims and Greeks, immediately after the Treaty of the Exchange.

Specifically:

a) *Measures brought in Greece*

- 1) for the exchangeable Moslims and their properties until their departure,
- 2) for the Moslims of West Thrace,
- 3) for the Moslims of the 9th Declaration,
- 4) for the Moslims of Albanian ethnics,
- 5) for the exchangeable Greeks, who came to Greece, before the application of the provisions of the Treaty

b) *Corresponding measures in Turkey:*

- 1) for the exchangeable Greeks, until their departure to Greece
- 2) for the non exchangeable Greeks (ETABLIS) of Constantinople,
- 3) for the exchangeable Moslims, who arrived in Turkey according to the provisions of the Treaty.